

Aleš
MAVER

*DE MORTIBUS
PERSECUTORUM* MED
KRŠČANSKO IN POGANSKO
HISTORIOGRAFIJO

Izvleček

Prispevek obravnava razmerje Laktancijevega najbolj znanega spisa *De mortibus persecutorum* do krščanskega in poganskega zgodovinopisja. Pogosto je bilo namreč izraženo mnenje, da njegovo pisanje kljub svoji tematiki s historiografijo nima mnogo skupnega.

Abstract

The article discusses the place of Lactantius' text *How the Persecutors Died* within the traditions of ancient historiography, both Christian and pagan. An analysis of the origins and development of ancient Christian historiography reveals that Lactantius – in spite of extensive accounts dealing with political history, which does not play a role in other Christian writings – remains faithful with his central theme to the main Christian idea of history as a cosmic struggle between good and evil, which is led by God. On the other hand, his work also remains connected to the Roman pagan historiography, especially by his repeated moralising emphases. In this respect, the parallels with Tacitus are of particular interest.

I

LAKTANCIJEV spis *De mortibus persecutorum* ali *Kako so umrli preganjalci*, ki je spričo svoje domišljije razvnamajoče vsebine hkrati najbolj znano in brano delo afriškega apologeta, se vsaj na prvi pogled zdi kot nekak osamelec na polju latinske krščanske književnosti. Ne pred njim ne za njim le-ta ni ustvarila ničesar zares podobnega. Saj tudi nikoli več ni bila postavljena pred prelomnico, kakršno je predstavljal čudež Konstantinove spreobrnitve v letu 312, katere skoraj neposredni odmev je Laktancijevo pisanje; tak odmev, da ga Momigliano (1989, 145) imenuje 'grozno delce'. Nesporno je njegova grozljivost ali bolje precejšnja mera privošljivosti, ki diha iz prenekaterih vrstic, kadar beseda nanese na neizmerne muke in konec sovražnikov krščanske vere, ena od potez, ob katerih so imeli kristjani v poznejših stoletjih - najsi so *De mortibus persecutorum* še tako radi brali in se iz njega učili slavne zgodovine svojih prednikov - dokajšnje

težave. Že res, da jim ni mogla biti tuja vodilna piščeva misel o v zgodovini vsenavzoči Božji previdnosti, a dokazno gradivo, zbrano v ta namen, je bilo za marsikoga vse preveč posvetno, da, celo pretirano politično. Potrebno bo kar takoj priznati: tovrstni pasusi zavzemajo toliko prostora, da se pogosto zdi, kot bi tukaj ne bili zgolj za ilustracijo vodilne misli, pač pa dobivajo neko lastno težo, ki jih teološkim poudarkom dela bolj odmika kakor bliža, ali pa jih z njimi veže le z neko zelo tanko nitjo.

Tega dejstva kakopak ni prav lahko povezati z osebnostjo umirjenega učitelja govornišтва, ki se je sicer izkazal kot razkrinkovalec poganskih malikovalskih zmot (in nekaj manj kot zagovornik domnevnih stranpoti krščanstva, če verjamemo Hieronimu), a jih je, če beremo njegov spis *Divinae institutiones*, rušil vseskozi nekako blago, z obilnim sklicevanjem na bolj modre med pogani, ki da so ničevost svojih domnevnih bogov itak že sami spoznali (tu mislim na predvsem na Cicerona). V svojem začetnem (krščanskem) besedilu *De opificio Dei* se je navsezadnje toliko potajil, da se krščanstva z izjemo ene ali dveh aluzij ni niti dotaknil. Zdaj pa naj bi nenadoma spisal 'grozno delce' in 'glas mržnje' (ibid.) do včeraj zatirane religije. Ni prav čudno, da so se že kmalu po odkritju *De mortibus persecutorum* leta 1678 (objavil jih je Etienne Baluze, Moreau 1954, 22) pojavili glasovi, ki so resno zamajali veljavnost na prvi pogled vabljivih dejstev, ki sta *De mortibus* kar sami pripisovali Laktanciju. Gre za Hieronimovo notico, da je med Laktancijevimi spisi tudi spis *De persecutione* (*De viris illustribus* 80), in za začetek besedila, ki ga je odkril Baluze in se glasi *Lucii Caecilii incipit liber ad Donatum confessorem*, pri čemer rokopisi nesporno avtentičnih del Afričana predstavljajo z imenom Caecilius (ali Caelius) Firmianus Lactantius in včasih dodajajo na začetku še *praenomen* Lucius (prim. začetek spisa *Divinae institutiones*; o tem mdr. Creed 1984, xxx). Čeravno od Reneja Pichona, avtorja obsežne Laktancijeve biografije iz leta 1902, naprej malokdo zanika Laktancijevo avtorstvo (Moreau, o. c., 23; Christensen 1980, 12, a gl. nujno še 82, op. 17; Creed, o. c., xxx, op. 86 in 87; Schwarte 2002, 444), ni »posvetnost« vsebine spričo tega nič manj presenetljiva in v kričečem nasprotju s siceršnjo usmerjenostjo antičnega krščanskega slovstva, ki naj bi po omenjenem Momiglianu (o. c., 156) tradicionalno (se reče politično in vojaško) zgodovinopisje prepuščalo poganom (in bilo v njem do te mere nespretno, da niti sama na sebi pomembna *Vita Constantini* ni mogla postati humus za krščansko vladarsko biografijo; ibid., 161).

Skratno rešitev za iz navedenega izhajajočo dilemo je predlagal Roller v svoji 1927 predloženi disertaciji *Die Kaisergeschichte in Laktanz de Mort. Persec.* (gl. Christensen 1980, passim) s tezo, da izpod peresa krščanskega avtorja - se pravi Laktancija - izhajajo z izrazitim krščanskim koloritom obarvani deli besedila, osredinjeni v začetku in ob koncu dela, medtem

ko naj bi bili ostali, bolj vojaško-politični pasusi poganskega izvora. Tako gledanje je sicer dokaj osamljeno in preseženo, vendar s svojo radikalnostjo dobro kaže vso razsežnost vsebinskega prepada med začetnimi in sklepnimi poglavji ter srednjim delom besedila (ki je v veliki meri tudi jezikoven, saj izrazito ciceronskim poglavjem stojijo nasproti takšna, v kateri je kljub ciceronski skladnji zelo veliko neposrednih kristjanizmov, s Schrijnenom rečeno). Povedano že vodi k naslednjemu ključnemu z Laktancijevim spisom povezanemu vprašanju, tj. k vprašanju literarnovrstne uvrstitve dela.

V zvezi z njo je morda dobro kar takoj navesti ob Momiglianovih izvajanjih presenetljivo stališče Friedhelma Winkelmann (1990, 753), da *De mortibus* - kljub bogatemu deležu politične zgodovine - ne sodi v okvir pravega zgodovinopisja. Takšno mnenje ni osamljeno in ga je najbolj razdelal Christensen (1980, predvsem 19-20). Seveda niti on ni mogel preiti podobnosti med Laktancijevimi besedami v epilogu (*Quae omnia secundum fidem - scienti enim loquor - ita ut gesta sunt mandanda litteris credidi, ne aut memoria tantarum rerum interiret aut si quis historiam scribere voluisset, non corrumperet veritatem vel peccata illorum adversus deum vel iudicium dei adversus illos reticendo*; DMP 52) s tistim, kar je o literarnem žanru *historia* zapisal Ciceron (*Historia vero testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis, qua voce alia nisi oratoris immortalitati commendatur*; *De oratore* 2, 36). Tudi Laktancij, ki kot retor verjetno ne bi imel (vsaj formalnih) težav s pisanjem katerega koli žanra, očitno postavlja resnico (katere *lux* mora biti *historia*) pri svojem pisanju na osrednje mesto. Seveda drži Christensenova ugotovitev (Christensen 1980, 20), da se Afričanovo in Ciceronovo pojmovanje tega, kaj naj bi bila *veritas*, močno razlikuje, saj da v *De mortibus persecutorum* vse slikanje (sočasnih) zgodovinskih vojaških in političnih dogodkov, ki, kot že rečeno, v besedilu močno prevladujejo, na koncu koncev služi zgolj utemeljevanju vnaprej znane in izražene resnice, da je zgodovina kozmični boj med dobrim in zlom, v katerem bo ob koncu vedno zmagalo dobro, tiste pa, ki niso bili na strani tega dobrega, bo Bog neusmiljeno kaznoval (in to bo seveda vidno že v zgodovini sami). S tako predpostavko, ki je ni smiselno zanikati, se Laktancij uvršča v tok poprejšnjega in poznejšega krščanskega zgodovinopisnega izročila in se približuje svojemu grškemu sodobniku Evzebiju, »očetu cerkvene zgodovine«. Pri slednjem namreč ravno tako ni vprašljiv končni rezultat zgodovinskega dogajanja, ker ne more biti in ni dvoma, kdo bo končni zmagovalec spopada med Kristusom, ki podpira svojo, krščansko »nacijo«, in hudičem, ki podpira njene nasprotnike (pri Evzebiju poudarek ni zgolj na preganjalcih, marveč morda še bolj - pač primerno duhu časa, kakršen je zavel, ko je cezarejski škof dokončal svoje delo - na heretiki; o Evzebiju prim. Momigliano 1989, 157ss.). Vendarle hkrati med obema obstaja (že

v začetku nakazana) bistvena razlika. Evzebij zunanajcerkveno dogajanje komaj kaj zanima, ves se posveti notranjemu življenju krščanske skupnosti (in v zvezi s tem izumi kar novo, za prihodnost izjemno pomembno historiografsko metodo, *ibid.*, 159s.), pri čemer mu je vodilno načelo διαδοχή τῶν ἀποστόλων, kar tako rekoč ukinja dinamični značaj zgodovine (Winkelman 1990, 755). Drugače je z Laktancijem in zato si je smiselno zastaviti vprašanje, ali je, ko mora spričo svoje temeljne zamisli odstopati od Ciceronovega pojma *veritas* kot temelja pisanja (sočasne) zgodovine, kar počne - kot bo še razvidno v nadaljevanju - zlasti na dva načina, s poljubnim izbiranjem cesarjev, ki jih prikaže kot preganjalce, in s slikanjem v črnih barvah tistih dejanj in ukrepov tako ožigosanih, za katera bi ob upoštevanju širšega zgodovinskega okvira težko rekli, da so bila (samo) slaba (gl. Moreau 1954, 53ss., in Creed 1984, XVss. ter XLs.), njegovo ravnanje res toliko drugačno od ravnanja njegovih poganskih predhodnikov, da bi bilo potrebno *De mortibus a priori* postavljati pred vrata historiografije. In mu nalepiti zasilno oznako pamfleta (kot mu ga lepita Pichon in Oppelt, kar zavrača celo Christensen 1980, 19 in 83, op. 31). Menim, da v zvezi z navedenim ni ravno težko uvideti prenekatere podobnosti med krščanskim apologetom in rimskimi zgodovinarji (kar je spet dober razlog za to, da Laktancij ni imel pravih naslednikov med krščanskimi historiografi, kjer bi še v srednjem veku zaman iskali krščanskega Tukidida ali Tacita, kot zatrjuje Momigliano 1989, 156).

Eden glavnih elementov za ocenjevanje Laktancijeve obravnave snovi je nedvomno njegova podoba cesarjev. Tu je ključnega pomena vprašanje, kakšen odnos ima pisec *De mortibus persecutorum* do obeh vladarjev iz obdobja nastanka spisa, do Konstantina in zlasti do Licinija. Razmerje do slednjega je hkrati še ena med točkami, ki so begale Laktancijeve krščanske bralce (ob omenjenih krutosti in natrpanosti s političnim dogajanjem). Mnenja raziskovalcev se na tej točki močno razlikujejo. Stališču, da je *De mortibus* v bistvu nič več in nič manj kot svarilo Liciniju, kaj se mu utegne zgoditi, če bo (dokončno?) zašel s krščanstvu prijazne poti (von Campenhausen 1995, 72; von Albrecht 1997, 1265; manj izrazito Prete 1956, 508), se pridružujejo drugačna: Moreaujevo, da je Licinij prikazan kot dober cesar (Moreau 1954, 52), ali v tem oziru skrajno Christensenovo, da je ta v spisu Konstantinu vsaj enakovreden, če že ne glavni pozitivni lik (Christensen 1980, 27ss., predvsem 31). Te interpretacije ne kaže kar zanemariti, čeravno sem trdno prepričan, da se, ko bi obveljala, sesuje druga avtorjeva podmena, podmena o Laktancijevem izključno črno-belem slikanju zgodovinskih oseb (*ibid.*, 16s.), ki že mimo tega ni brez lukenj. Negotovost glede Licinija poznejšim rodovom kristjanov, kot je bilo navedeno zgoraj, v nobenem primeru ni mogla biti všeč, saj se je v njihov spomin zapisal kot za dolgo časa zadnji preganjalec krščanstva (med

mučenci iz njegove dobe je najbolj znanih štirideset vojakov iz armenske Sebaste, od koder naj bi bil tudi pozneje zelo čašчени in po izročilu za Licinijevega preganjanja usmrčeni sv. Blaž). Mnenja o Laktancijevem razmerju do vladarja Vzhoda slednjič odločilno vplivajo na datacijo dela (v zadnjem času ga postavljajo v prva leta po Konstantinovi zmagi nad Maksencijem, tj. med 313 in 316 - tako mdr. Creed 1984 in von Albrecht 1997; Moreau in Prete se ogrevata za bistveno poznejši datum nastanka, slednji ga premika celo do leta 324).

V nadaljevanju se zdi smiselno Laktancijevo besedilo najprej postaviti v okvir krščanske historiografije, nato nekaj prostora nameniti avtorjevemu odnosu do njene poganske dvojnice in ob tem nemara osvetliti posamezne poudarke iz za razumevanje celote bistvene slike rimskih vladarjev.

II

Ko skušamo kaj povedati o Laktancijevem razmerju do krščanske historiografije, se je potrebno zavedati, da je bila slednja - antična, v bistvenih črtah pa tudi poznejša - zmeraj vkleščena med dve nasprotujoči si izhodišči. Po eni strani zgodovina tega sveta za kristjane ni imela lastnega smisla (Löwith 1990, 223), kot je izrazil denimo Orozij v petem krščanskem stoletju: *Quid enim damni est Christiano ad vitam aeternam inhianti, huic saeculo quolibet tempore et quoquo pacto abstrahi?* [podčrtal A. M.] *Quid autem lucri est pagano in medio Christianorum adversus fidem obdurato, si paulo diutius diem protrahat, quandoquidem morituro desperata conversio est?* (*Hist. adv.* pag. 6, 41, 9). To je tudi zgodovinopisje postavljalo na stranski tir, po drugi strani pa je oseba ustanovitelja v krščanstvu ustvarjala zgodovinsko zavest (Winkelmann 1990, 746). Od tod ni bilo daleč do vstopa značilnih elementov antične historiografije že v novozavezna besedila, predvsem v oba spisa, pripisana evangelistu Luku. Pri njem je hkrati prišlo do značilnega mešanja omenjenih elementov s teološkimi poudarki, ki so za njegovi besedili - tretji evangelij in *Apostolska dela* - temeljnega pomena (kot je očitno tudi pri Laktanciju), hkrati pa le-ti ne moreta skriti svojega apologetskega značaja (in sta v tem smislu znova tipični za poznejšo krščansko historiografijo). Med elementi, vzeti iz sočasnega helenističnega zgodovinopisja, ne kaže prezreti proemija, vpletanja govorov, avtopsije, ravno tako ne poročanja o profanih, političnih dogodkih (ibid., 747). Z izjemo govorov je vse našteje prvine najti v *De mortibus persecutorum*.

V kasnejšem razvoju je moralo krščansko zgodovinopisje izpolnjevati predvsem dve nalogi. Po eni strani je skušalo odgovoriti na vprašanje o tem, zakaj je zamujal drugi Kristusov prihod, pri čemer se je kajpak

osredotočalo na določanje začetka in konca zgodovinskega razvoja. Drugo njegovo področje je služilo apologetskim namenom, saj je bilo treba v polemiki zoper Jude, pogane in heretike pogosto izpričevati enakovrednost (ali večvrednost) krščanstva, kar je nemalokrat terjalo dokazovanje njegove starosti. Iz obeh vzgibov sta najprej izšli krščanska kronografija in cerkvena zgodovina, pozneje se jima je pridružila še krščanska biografija (Momigliano 1989, 150s.).

V jedru cerkvene zgodovine je bilo pravzaprav že od vsega začetka vprašanje t. i. *διαδοχή τῶν ἀποστόλων*, apostolskega nasledstva, s katerim so pisci izpričevali pravovernost enih v Cerkvi in dokazovali heretičnost drugih (o tem sem nekaj napisal zgoraj). Pionirsko vlogo v smeri, ki je privedla do Evzebijeve *Cerkvene zgodovine*, je menda opravil zlasti Hegesip, po vsej verjetnosti judeokristjan iz Sirije, s svojim neohranjenim, pet knjig obsegajočim delom z domnevnim naslovom *Ἱστορικὰ*, od koder je v poznejše izročilo prešla njegova teza, da je bila krščanska skupnost do smrti Jakoba, »Gospodovega brata«, še čista in enotna, pozneje pa naj bi se začele pojavljati herezije (Pri Evzebiju v *Cerkveni zgodovini* 2,23,2; Winkelmann 1990, 750). Prispeval naj bi še seznam rimskih škofov, o čemer sicer ni popolnega soglasja.

Kronografski spisi so se prvič razmahnili v začetku 3. stoletja, ko je bilo v povezavi s preganjanjem Septimija Severa med kristjani močno pričakovanje konca sveta (v ta čas med drugim pade vzpon montanizma). V tem duhu je pisal prvi znani krščanski kronograf Juda (omenja ga Evzebij v *Cerkveni zgodovini* 6, 7). Bolj znani so kronografija skrivnostnega pisca iz Jeruzalema, Seksta Julija Afričana, in kronografski zapisi Hipolita Rimskega, sicer del njegovih eksekegetskih besedil, predvsem spisa *O Antikristu* in *Komentarja k Danielu*. Obema avtorjema je kljub milenarističnim nazorom skupno, da zavračata prepričanje o skorajšnjem koncu sveta, ki naj bi - po Hipolitu - nastopil šele čez kakih tristo let (Winkelmann 1990, 751). Natančno razdelano kronologijo so s pridom uporabljali tudi apologeti, ki so se mogli pri svojih prizadevanjih, da bi dokazali prvenstvo krščanstva (in judovstva) pred poganstvom, opreti na obstoječe judovsko izročilo. Ko je Teofil v svoji apologiji *Avtoliku* dokazoval starodavnost in resničnost krščanskega nauka, mu tako ni bilo težko zapisati: »S pomočjo zbranih časov in vsega navedenega lahko vsakdo vidi starodavnost preroških spisov in božanskost našega nauka ter spozna, da nauk ni nedavno nastal niti ni to, kar učimo, bajka in laž, [...], temveč je nasprotno starejše in resničnejše (od njihovih nauk)« (3, 29; nav. po Kocijančič 1998, 493). Temu sledi dokazovanje, da je Mojzes živel devetsto ali tisoč let pred Kronosom.

Že iz navedenega je razvidna pomembna poteza krščanske kronografije, da mora za svoje izračune pritegniti obilno tujerodno

gradivo, najsi bo judovsko, pogansko ali orientalsko (Winkelmann 1990, 750). Vrh doseže verjetno z Evzebijev *Kroniko*, ohranjeno v armenskem in Hieronimovem latinskem prevodu (obogatenem z dodatki in z nadaljevanjem za leta od 325 do 378), v kateri avtor kot prvi ni obremenjen z milenarističnimi pričakovanji (četudi se ta ob koncu stoletja v delih latinskih piscev Hilarijana in Sulpikija Severa znova povrnejo; Momigliano 1989, 152), kar je med drugim razvidno iz dejstva, da kronologije ne začneja z (neugotovljivim) začetkom sveta, marveč z Abrahamovim rojstvom; tega postavlja v leto 2106/2105 pr. Kr.

V krščanskih kronografskih zapisih se je nemalokrat postavilo vprašanje vloge Rima in rimske države v svetovni zgodovini, ki je tolikšnega pomena za avtorja *De mortibus persecutorum*. Izhodišče za presojanje tega vprašanja je bila za večino kristjanov dokaj nejasna opomba apostola Pavla iz 2. pisma Tesaloničanom (2Tes 2,6), češ da naslovniki vedo za tisto, kar zadržuje (v grškem izvirniku ó κατέχων ali τὸ κατέχων) »sina pogube«, da se ne more razodeti pred časom. Večina je - kljub odkritemu Avguštinovemu priznanju, da prav nič ne ve, kaj je pomen apostolovih besed (C. D. 20,19) - mesto razumela kot nekakšno priznanje pomena rimske države za odrešenijsko zgodovino, saj naj bi prav ta bila τὸ κατέχων, ovira za takojšen nastop Antikrista (o problematiki gl. kratko Guyot-Klein 1997, 419, op. 28, in obširneje Dibelius 1971, 57ss.). Ni treba posebej poudarjati, da je tovrstno tolmačenje Rimu dvignilo ceno celo pri tistih ne tako redkih krščanskih piscih iz prvih stoletij krščanstva, ki so se sicer strinjali s podobo cesarstva iz Razodetja ali jim je bila vsaj blizu (zlasti očitno se navedeno vidi pri omenjenem Hipolitu, ko prav z dejstvom, da rimska država še obstaja, utemeljuje svoje trditve o ne tako bližnjem koncu sveta, Klein-Guyot 1997, 234ss.). Tertulijan denimo, ko dobesečno navaja apostola Pavla, jasno pravi: *Et nunc quid teneat scitis, ad revelandum eum in suo tempore. Iam enim arcanum iniquitatis agitur; tantum qui nunc tenet, donec de medio fiat, quis, nisi Romanus status, cuius abscissio in decem reges dispersa antichristum superducat?* (*De resurr.* 24,17s.).

Nadalje je omembe vredno še z razumevanjem Pavlove opazke tesno povezano in nič manj razširjeno na starozaveznih prerokbah (predvsem na Danielovi knjigi) utemeljeno prepričanje o štirih (ali petih) zemeljskih kraljestvih, ki da si sledijo v svetovni zgodovini, zadnje med njimi pa je rimska država, po katere propadu bo, kot rečeno, nastopil Antikrist, kar bo uvertura v poslednjo sodbo. Običajno se v tej zvezi navajajo asirsko-babilonsko, medijsko-perzijsko in grško-makedonsko kraljestvo Aleksandra in diadohov ter rimsko cesarstvo (peto je pri nekaterih egipčansko kraljestvo; Guyot-Klein 1997, 434, op. 36). Tertulijan v apologetskem spisu *Ad nationes*, ne brez dvignjenega prsta, piše: *Regnum universae nationes <suis quae>q<ue te>mporibus habuerunt, ut Assyrii, ut Medi, ut Persae, ut*

Aegypt<tii; est adh>uc penes quosdam, et tamen qui amiserunt, non sine religionibus et cultu et deopropitiarum deorum morabantur, donec Romanis> cessit universa paene dominatio. [...] Quaerite quis temporum vices ordinavit: idem regna dispensat, et nunc penes eam summam, tamquam pecuniam de multis nominibus exactam in unam arcam congregavit. Quid de ea statuerit, sciunt proximi e<i>! (Ad nat. 18s.). Laktancij je pred koncem svojih *Divinae institutiones* (v 7,15) omenjeno misel nekoliko nadgradil in predvsem podrobneje razložil. Začel je s svetopisemsko zgodbo o osvoboditvi Hebrejcev izpod egipčanskega jarma, ki naj bi bila predpoda osvoboditve človeštva iz sužnosti greha. Iz tega je izpeljal nekolikanj presenetljivo misel: kakor je Bog takrat udaril zgolj Egipčane, ker je izvoljeno ljudstvo bivalo zgolj v Egiptu, bo zdaj moral opustošiti ves svet, da bi rešil njegove tlake novo izvoljeno ljudstvo, ki je pomešano med vsa ljudstva. Znamenje za ta sklepni udarec naj bi bil propad Rima. Ali dobesedno: *Cuius [sc. orbis] vastitatis et confusionis erit causa, quod Romanum nomen, quo nunc regitur orbis - horret animus dicere, sed dicam, quia futurum est - tolletur e terra et imperium in Asiam revertetur ac rursus oriens dominabitur atque occidens serviet* (Div. inst. 7,15,11). Čeprav to po Laktanciju z zgodovinskega stališča ni nič nenavadnega, ker *sic et alia prius regna, cum diutius flourissent, nihilominus tamen occiderunt, nam et Aegyptios et Persas et Graecos et Assyrios proditum est regimen habuisse terrarum, quibus omnibus destructis ad Romanos quoque rerum summa pervenit*, je že na prvi pogled vidno, da je odnos afriškega apologeta do Rima bistveno drugačen kot Hipolitov ali Tertulijanov, ki trepetata zanj samo toliko, kolikor se pač počutita nelagodno ob misli na z njegovim propadom nujno povezan Antikristov nastop (ki spet ni samo nekaj negativnega, ker mu bo sledil Kristusov prihod v slavi). Laktancij se boji še vse česa drugega, denimo ponovne prevlade Vzhoda in suženjstva Zahoda. Zelo značilno zanj je hkrati povezovanje obilnega svetopisemskega gradiva z vzporednicami iz rimske književnosti, ko navaja Senekovo (verjetno gre za Seneko starejšega in za njegov izgubljeni spis *Historiae ab initio bellorum civilium*, prim. Guyot-Klein 1997, 442, op. 91) razdelitev rimske zgodovine na življenjska obdobja. Iz dejstva, da je zadnje obdobje starčevsko, izpelje preprost sklep: *Quodsi haec ita sunt, quid restat nisi ut sequatur interitus senectutem?* (Div. inst. 7,15,17).

Pozitivno pojmovanje Rima so v krščanski kronografiji nadalje podpirale ugotovitve, ki jih je prvi poudaril že zgodnji grški apologet Meliton iz Sard v svoji na cesarja Antonina Pija naslovljeni apologiji, ko je zapisal: »Naša filozofija je namreč najprej cvetela med barbari, vzcvetela pa je med tvojimi ljudstvi pod veliko vladavino Avgusta, tvojega prednika, in postala za tvoje kraljestvo usodna dobrina. **Od tedaj je namreč moč Rimljanov postala velika in sijajna** [podčrtal A. M.]. [...] Največje znamenje, da je naš nauk zavoljo nečesa dobrega dosegel razcvet skupaj s kraljest-

vom, ki se je dobro začelo, je to, da se od Avgustove vladavine ni zgodilo nič slabega, ampak je nasprotno vse svetlo in veličastno, kakor vsi molimo.« (navedeno po prev. G. Kocijančiča v Kocijančič 1998, 135s.; mesto je sicer ohranjeno pri Evzebiju v *Cerkveni zgodovini* 4,26,7s.). Meliton s trditvijo, da se je razcvet krščanstva in rimske države začel sočasno, pod Avgustovo vladavino, in da se odtlej (neprekinjeno) vzporedno nadaljuje, ni samo zavrnil poganskih obtožb, češ da so kristjani krivi za vse hudo, kar se je na svet, odkar so na njem oni, zgrnilo v precej večji meri kakor poprej (le-te so sicer največ netiva dobile šele v krizi 3. stoletja in še enkrat na prelomu iz 4. v 5. stoletje), marveč je cesarstvu in njegovemu vladarju hkrati odkazal precej pomembnejšo vlogo, kot bi bila zgolj tista »jezu« pred Antikristom. Misel se je izkazala za plodno deloma že v času preganjanj (saj je bila kronski argument proti enačenju začetka krščanstvom z začetkom nesreč, česar je med latinskimi apologeti posebej veliko pri Arnobiju), nemara še bolj pa po konstantinskem preobratu. Predvsem je potrebno v zvezi s tem opozoriti na krščansko videnje cesarja Avgusta, izhajajoče iz omenjenega sovpadanja med njegovo vladavino in Kristusovim rojstvom in iz dejstva, da je s svojo *pax Romana* ustvaril ustrezen humus za razširitev krščanstva (kar je med prvimi poudaril Origen). Posledica navedenega naj bi bila kar posebna 'teologija o Avgustu' (Gross 1950, 1001).

Le-ta nekajkrat odmeva tudi pri Laktanciju, zlasti v njegovem osrednjem spisu *Divinae institutiones*. V svoji gotovo pronicljivi, čeprav mnogokrat enostranski analizi besedila E. DePalma Digeser razlaga (2000, predvsem 32-45), da je eden osrednjih Laktancijevih ciljev pokazati vso sprevrženost tetrahije in dominata (kar je nesporno res za *De mortibus*, kjer vojaško-politični del spisa razločno kaže vso zgrešenost Dioklecijanovega sistema, njegov utemeljitelj pa stopa pred bralca kot nemočni starček, ki pa ravno zaradi te poteze ni zgolj negativen lik). To med drugim dosega z nizanjem mitoloških vzporednic, vzeti iz železnega repertoarja evhemeristične kritike poganskih mitov. Ker je uradna propaganda vladajoča avgusta Dioklecijana in Maksimijana razglašala za utelešenje Jupitra in Herkula, naj bi Laktancij svojo kritiko usmeril predvsem zoper ta dva bogova, pri čemer je večkrat poudaril, da je bil Jupiter tisti, ki je prvi uvedel čaščenje ljudi kot bogov (kot izpričujeta Evhemer in Enij), medtem ko česa takega v času Saturna še ni bilo, saj *Saturno enim regnante, nondum deorum cultibus institutis, nec adhuc ulla gente ad divinitatis opinionem consecrata, Deus utique colebatur* (*Div. inst.* 5,5,3). Vrhu tega mitična zlata doba ni padla v čas Jupitrovega, marveč Saturnovega vladanja, kar Laktancij potrjuje z Vergilijevima verzoma: *Aureaque (ut perhibent) illo sub rege fuere / saecula: sic placida populos in pace regebat* (navaja v *Div. inst.* 1,13,13). Čeprav je iz zgodnjekrščanske apologetike jasno razvidno, da je bil najpomembnejši namen ukvarjanja latinskih apologetov s Saturnom

predvsem pokazati, da je bil le-ta človek, zaradi česar naj bi bili ljudje vsi iz njega izhajajoči člani rimskega panteona (tako pri Minuciju Feliksu, Tertulijanu, Arnobiju in tudi Laktanciju), Digeserjeva (o. c., 40-42) tej razlagi dodaja še drugačno, ko meni, da je Laktancij Saturna zavestno postavil nasproti Jupitru, da bi tako naslikal nasprotje med idealnim rimskim vladarjem Avgustom, utemeljiteljem principata - vlade enega, in med sprevrženim rimskim vladarjem Dioklecijanom, utemeljiteljem dominata - nenaravne in zopernaravne vlade štirih. Tudi za dobo Avgustove vladavine naj bi namreč veljalo, kar Laktancij pravi o Saturnovem obdobju (*Deus utique colebatur*); princeps namreč ni pospeševal svojega osebnega kulta in s tem naj bi omogočil razcvet pravega - monoteističnega - bogočastja. Pri tem je potrebno imeti pred očmi temeljno Afričanovo misel, da so bili ljudje prvotno monoteisti (to naj bi pokvaril Jupiter s svojimi kultnimi novotarijami) in da je bila Jezusova naloga, ki jo je začel pod Avgustom, ponovno vzpostaviti prvotni monoteizem v čisti obliki. Seveda je dobro še enkrat pripomniti, da Digeserjeva najbrž precenjuje aktualno politično sporočilo v *Divinae institutiones*, kljub zanimivim vzporednicam v veliko bolj odkrito političnem poznejšem spisu.

Le-ta kot zgodovinsko delo izpod peresa kristjana v latinsko pisani krščanski književnosti nima pravih predhodnikov, saj je iz zgornjega pregleda zgodnje krščanske historiografije razvidno, da so vsa relevantna besedila napisali grško pišoči avtorji, medtem ko je pri latinskih piscih najti pred Laktancijem le historiografske drobce. Razmah krščanskega zgodovinopisja v latinščini se da opazovati šele ob koncu 4. stoletja, ko močna poganska ofenziva na Zahodu prisili krščanske avtorje k večji dejavnosti na tem polju. A še takrat najprej predvsem prevajajo grška besedila (Hieronim prevede in dopolni Evzebijovo *Kroniko*, Rufin njegovo *Cerkveno zgodovino*) in se komaj pozneje lotijo pisanja izvirnih besedil (pri čemer, kot že rečeno, v kronografiji celo spet zapadejo v milenarizem). Če bi šteli *De mortibus persecutorum* za zgodovinopisno delo (in osebno ne vidim pravih razlogov, da ga ne bi), bi mu v okviru latinske krščanskega zgodovinopisja tedaj mirno lahko priznali časovno prvenstvo. Kljub temu kaže pred zaključkom poglavja opozoriti še na dva pomembna motivna drobca (ob zgoraj navedenih), ki jih je razen zgoraj že omenjenih Laktancij ravno tako mogel najti pri svojih predhodnikih, seveda ne v historiografskih spisih.

Gre za dvoje motivov, ki se pojavita pri Tertulijanu in v *De mortibus* močno odvezanjata. Prvi je motiv Božje kazni za preganjalce kristjanov, pri piscu iz Kartagine najjasneje izražen v njegovem kratkem spisu *Ad Scapulam* (prim. zlasti Moreau 1954, 64), leta 212 naslovljenem na prokonzula Afrike, ki je takoj po svojem prihodu v Kartagino na smrt med zvermi obsodil nekega kristjana Mavila iz Hadrumeta. Tertulijan najprej razloži, da se

kristjani prokonzula Skapula prav nič ne bojijo in da so ga kot kristjani celo dolžni ljubiti. Nato na kratko, a značilno zavrne poganske obtožbe, češ da pripadniki Kristusove vere ne spoštujejo in ne častijo cesarja. Kartazan pribije, da ravno - in samo - on in njegovi sovorniki postavljajo rimskega vladarja na pravo mesto; to pa je drugo mesto, takoj za Bogom. Končno preide k osrednjemu delu svojega razmišljanja, v katerem izreče Skapulu vrsto svaril. Za Laktancijevo pisanje je osrednjega pomena dejstvo, da ob obetih Božje kazni na onem svetu (kar je prevladovalo v spisih vseh apologetov) prokonzula jasno posvari pred posledicami njegovega krivičnega ravnanja, ki da bodo vidne že za njegovega življenja. Pravi namreč: *Ceterum et imbre anni praeteriti quid commeruerit genus humanum apparuit, cataclysmum scilicet et retro fuisse propter incredulitates et iniquitates hominum; et ignes qui super moenia Carthaginis proxime pependerit per noctem, quid minati sint, sciunt qui viderunt; et pristina tonitrua quid sonaverunt, sciunt qui obduruerunt. Omnia haec signa sunt imminentis irae Dei* (Ad Scapulam 3). Grožnjam, kaj se lahko zgodi Skapulu v prihodnosti, doda še vzorčne primere iz preteklosti, ko pred bralca postavi kristjanom sovražna rimska uradnika iz prejšnjih časov: *Possumus aequae et exitus quorundam praesidium tibi proponere, qui in fine vitae suae recordati sunt deliquisse, quod vexassent christianos. Vigellius Saturninus qui primus hic gladium in nos egit, lumina amisit. Claudius Lucius Herminianus in Cappadocia, cum indigne ferens uxorem suam ad hanc sectam transisse, christianos crudeliter tractasset, solusque in praetorio suo vastatus peste, cum vivus vermibus ebullisset* (ibidem). Tako prikazovanje pa je ravno lajtmotiv v *De mortibus*, saj Laktancij v prvih poglavjih na hitro popiše grozljiv konec nekdanjih, nato pa - z obilnimi in bistvo včasih zamegljujočimi digresijami - obširneje trpljenje in smrt njihovih duhovnih dedičev iz svojega časa. Zvezo s Tertulijanovim delcem je torej komaj mogoče zanikati, še zlasti zato, ker Herminijanov konec vsaj v obrisih spominja na konec velikega preganjalca Galerija (tudi njemu se v telesu zaredijo črvi, kar je sicer motiv, ki sta ga lahko krščanska pisca pobrala v starozavezni Drugi knjigi Makabejcev, kjer so opisane podobne muke Antioha IV. Epifana, ali v Apostolskih delih, kjer je trpin kralj Herod Agripa, morilec apostola Jakoba; prim. tudi Christensen 1980, 45).

Druga Tertulijanova misel, ki posebej v metodološkem smislu zelo določa Laktancijev spis o preganjalcih, se v obrisih pojavlja že pri Melitonu, kmalu za zgoraj navedenim mestom, ko sardski škof ugotavlja, da sta edina med vsemi cesarji krščanstvo želela obrekovati Neron in Domicijan (pa še ta naj bi to storila po nagovoru škodoželjnih ljudi). Tertulijan njegova izvajanja v *Apologetiku* še razširi in jim doda novo težo, saj naj bi po njegovem krščanstvo preganjali le slabi cesarji, o katerih nimajo pogani nič boljšega mnenja kot on sam. Ali dobesedno: *Tales semper nobis insecutores, iniusti, impii, turpes, quos et ipsi damnare consueverunt* [podčrtal A.

M.], *a quibus damnatos restituere soliti estis* (Apol. 5,4). Tudi on poimensko navaja Nerona in Domicijana: *Consulite commentarios vestros, illic reperietis primum Neronem in hanc sectam [...] Caesariano gladio ferocisse. Tali dedicatore damnationis nostrae etiam gloriamur: qui enim scit illum, intellegere potest non nisi grande aliquod bonum a Nerone damnatum. Temptaverat et Domitianus, portio Neronis de crudelitate* (ibidem, 5,3s.). Posebne omembe je vreden Afričanov molk o drugih preganjalcih, tistih, za katere ne bi mogel zapisati, da jih pogani sodijo ravno tako negativno kot kristjani. Manjkata denimo omembi Trajana in Hadrijana, čeravno je iz njunih - med seboj dokaj skladnih - navodil uradnikom razvidno, da ju ni moč uvrstiti na sam vrh seznama prijateljev krščanstva (gl. npr. Guyot-Klein 1997, 38-45), kar na drugem mestu v *Apologetiku* priznava sam Tertulijan, ko oceni Trajanov odgovor Pliniju kot *sententiam necessitate confusam* (Apol. 2,8). Vsekakor bi bilo za krščansko propagando zelo slabo, ko bi pretirano poudarjala vlogo preganjalca pri cesarju, ki je veljal Rimljanom za najboljšega. Avtorjev namen postane še očitnejši, ko brez velikega razmišljanja za zaščitnika kristjanov razglasi nedvomnega preganjalca Marka Avrelija (in spomin na žrtve preganjanj iz njegovega časa je moral biti v obdobju nastanka *Apologetika* še kako živ): *At nos e contrario edimus protectorem, si litterae Marci Aurelii, gravissimi imperatoris, requirantur, quibus illam Germanicam sitim Christianorum forte militum precationibus impetatro imbri discussam contestatur* (ibidem, 5,6). Tako metodo obtoževanja za zločine proti kristjanom samo tistih cesarjev, ki so veljali za slabe v vseh svojih dejanjih, je Laktancij uporabljal zelo dosledno (Moreau 1954, 52ss., Christensen 1980, 17); določeno nesoglasje med njim in poganskimi zgodovinopisci je bilo med starejšimi preganjalci le pri ocenjevanju Decija (Christensen 1980, 66), ki ga zaradi za krščanstvo katastrofalnih razsežnosti njegovega početja kajpak ni bilo mogoče pod nobenim pogojem izpustiti. S presojo tetrarhov je nekoliko drugače: medtem ko jih pogansko zgodovinopisje v glavnem obravnava naklonjeno, jih Laktancij v glavnem presoja negativno, a po mojem mnenju ne docela črno-belo. Navedeno velja v prvi vrsti za Dioklecijana, ki je za bralca precelj bolj simpatičen lik od Galerija, še posebej v osemnajstem poglavju, ko svojega naslednika preudarno svari pred izbiro nevrednih cesarjev (Severa in Maksimina Daje). Tudi Maksimijana in Konstantinovega nasprotnika Maksencija ne demonizira niti približno toliko kot Galerija in Dajo. Končno bi ob izključno črno-belem prikazu (po možnosti utemeljenem tako, da bi bili vsi pogani slabi, kot predlaga Christensen) ne moglo biti govora o kakršnem koli pozitivnem vidiku Licinijeve osebnosti, saj Laktancij jasno pokaže, da gre pri Konstantinovem sovladarju prvotno za Galerijevega pomočnika (pa vendar pozneje postane glavni akter poraza velikega preganjalca Daje, pred bitko z njim pa skupaj s celotno vojsko zmoli krščansko molitev).

Nenazadnje niti za Konstancija, idealnega moža med tetrarhi, ni nikjer rečeno, da bi bil kristjan, čeravno preganjanja izvaja silno blago.

Ob Tertulijanovem besedilu je potrebno slednjič opozoriti na njegovo povezovanje preganjanj neposredno z osebo (slabega) cesarja (Meliton govori o »škodoželjnih ljudeh«, ki da so zavedli Nerona in Domicijana). Tudi ta postopek je Dioklecijanov dvorni retor prevzel in dosledno izpeljal (ibid., 17), ne glede na to, da v uvodu k *Divinae institutiones* protikrščansko gonjo tetrarhov v dobršni meri pripisuje vplivu poganske inteligence na dvoru (v *Div. inst.* 5,2 rohni zoper nekega filozofa in nekega pravnika, ki se ga da identificirati kot Sosijana Hierokla; prim. Prete 1956, 380, zlasti op. 74).

Kaj ob vsem povedanem reči o (ne)vraččenosti *De mortibus* v krščansko zgodovino? Nobenega dvoma ne more biti, da spis po svojih značilnostih ne sodi v nobenega od glavnih tokov te literarne vrste, kot so se izoblikovali med kristjani, saj ni ne kronografsko ne izrazito cerkvenozgodovinsko delo, pa tudi krščanska biografija v nobenem primeru ne (kljub temu ne kaže prezreti Pretejevega opozorila, da s svojo podobo Konstantina - v povezavi nemara s pozneje dodanima posvetiloma v *Divinae institutiones* - v marsičem pripravlja pot Evzebijevi *Vita Constantini*; Prete 1956, 508). A povedano po mojem mnenju ni dovolj, da bi Laktancija postavili povsem izven meja omenjene literarne vrste. Navsezadnje je iz tistega, kar je bilo povedano takoj na začetku prikaza krščanske historiografije, razvidno, da je le-ta v antiki vedno sledila apologetski tendenci, najsibo apologija namenjena sovernikom (ko gre za vprašanje paruzije ali apostolskega nasledstva) ali nasprotnikom od zunaj (ko gre za vprašanja starosti ali pravilnosti krščanskega bogoslužja). In apologetskih poudarkov v *De mortibus* ne manjka. Povsem apologetska je že temeljna (in večkrat omenjena) teološka ideja besedila o delovanju Božje previdnosti v zgodovini, ki da se najočitneje kaže v doslednem kaznovanju krivičnih preganjalcev že na tem svetu. Z njo je Laktancij postal pionir krščanske teologije zgodovine, ki je tako sistematično ni predstavil še nobeden njegovih predhodnikov in je lahko postala podlaga za še bolj dodelano tovrstno Avguštinovo teologijo (gl. ibid., 503s.).

Kar zadeva drug moteč element, izjemen delež politične zgodovine, bi vzporednice v starejših besedilih ali pri Evzebiju res zaman iskali. Toda, saj je spis *De mortibus* - kot je najbolje opazil Momigliano - odraz tako rekoč čez noč spremenjenih okoliščin, zareze tedaj, ki se v tako radikalni obliki za Cerkev ni nikoli več ponovila. Ne oziraje se na to, ali je ta odraz nastal neposredno po dogodkih, o katerih pripoveduje (in k čemur se nagibajo novejši razlagalci), ali šele pet ali deset let po njih (kot sta menila Moreau in Prete), je nastal v času, ko so se kristjani prvič v svoji zgodovini lahko ukvarjali z vprašanji svetne zgodovine in so se z njimi celo morali

soočiti, ker je navsezadnje do tedaj kot *religio illicita* (taka je bila tudi takrat, ko je država ni odkrito preganjala) praktično ni mogla sooblikovati. Zatorej bi bilo nenavadno pričakovati, da bo delo *De mortibus persecutorum* imelo prave predhodnike. Opazne razlike z Evzebijevim opusom iz istega časa, ki politične dogodke skoraj docela zaobide, se da deloma razložiti s tem, da je škof iz Cezareje večino svojega epohalnega dela napisal še pred letom 312, v večji meri pa preprosto s tem, da je Laktancij kot eden redkih ali vsaj zadnji s krščansko hierarhijo silno ohlapno povezani apologet (von Campenhausen 1995, 57; Prete 1956, 365) imel - razumljivo - manj posluha za znotrajcerkveno in več za zunanje dogajanje (na kar je nenazadnje vplival njegov pozitiven odnos do rimskih izročil), kar pa ne ogroža resno krščanske vsebine njegovega pisanja (menim, da je to najbolje pokazal Prete 1956). Ko ne piše cerkvene zgodovine, torej ne piše nujno hkrati nekrščanske zgodovine, saj je zanj prav tako kot za Evzebija zgodovinsko dogajanje v bistvu kozmični boj med dobrim in zlom z vnaprej znanim izidom, le da so na strani zla predvsem (poganski) preganjalci, ni pa heretikov. Slednjič velja opozoriti še na eno temeljnih potez porajajočega se cerkvenega zgodovinopisja (gl. Momigliano 1989, 158), ki igra v *De mortibus* opazno vlogo. Gre za dobesedno navajanje dokumentov, v našem primeru Galerijevega tolerančnega edikta in t. i. Milanskega edikta cesarjev Konstantina in Licinija.

Kot predhodnikov, Laktancijev spis nima niti pravih naslednikov. Še najbližji je Laktanciju iz Hispanije izvirajoči Pavel Orozij (prim. Christensen 1980, 16), ki je pisal v za kristjane manj prelomnem, a kljub temu razgibanem trenutku, ko je poganstvo v zmedi in ob katastrofah konca 4. in začetka 5. stoletja z vrhom v padcu Rima leta 410 še zadnjič odmevneje povzdignilo svoj glas. Orozij je skušal leta 417 v svoji *Zgodovini proti poganom* zbrati gradivo, s katerim bi potrdil Avguštinovo razlago teologije zgodovine iz *De civitate Dei*. Značilno je, da cerkveni učitelj iz Hipona z rezultatom njegovega dela menda ni bil preveč zadovoljen (in ga nikjer ne omenja), ker naj bi dajalo posvetni zgodovini (na katero se je Orozij v celoti omejil; gl. von Albrecht 1997, 1099) preveč lastne teže. Ob skupnem teološkem izhodišču družbi mladega prezbiterja z avtorjem *De mortibus* še poudarjanje pomena Rima (in v tem okviru poudarjanje sočasnosti Avgustove vladavine in Kristusovega rojstva), ravno tako poveličevanje (kristjanom prijazne) sedanosti. Končno je potrebno pripomniti, da dogodki posvetne politične zgodovine tvorijo precejšen del Avguštinovalne argumentacije v *De civitate Dei*. Tako se *De mortibus* kaže kot specifičen pojav znotraj krščanske historiografije, ki je celotni literarni vrsti lastno apologetsko poslanstvo uresničil pač času primerno.

III

Podobno zapleten kot njegovo razmerje do krščanskega zgodovinskega izročila je Laktancijev odnos do tradicionalne rimske historiografije. Prepričan sem, da se da kljub temu pokazati njegovo upoštevanje nekaterih temeljnih zakonitosti le-te in da ni mogoče kar na prvo žogo reči, da ne sodi v njen okvir. To sodbo sta med drugimi jasno izrazila Winkelmann (1990, 753) in Christensen (1980, 20).

Zdi se mi, da je slednji pri svoji analizi veliko preveč poudarjal domnevno odstopanje spisa *De mortibus persecutorum* od Ciceronove opredelitve žanra *historia*, kamor bi spis lahko sodil, afriški apologet pa naj bi ga po mnenju danskega filologa vsekakor znal pisati, ko bi ga hotel (a ga noče). Christensen še dodaja, da bi bilo treba, ko bi *De mortibus* uvrstili v omenjeno literarno vrsto, spremeniti definicijo le-te. Seveda ni mogoče zanikati, da ji Ciceron zares pripisuje zvenečo oznako *lux veritatis*, ki jo je Christensen podkrepil še z opozorilom na podobne Lukianove trditve iz spisa *Kako je treba pisati zgodovino* (v 33. poglavju namreč pravi: »Zgodovina ima le eno nalogo: zapisati dejanje *tako, kot je bilo storjeno*. [...] Tudi, če bi kdo gojil osebno sovraštvo, bo javno mnenje toliko bolj upošteval in postavljaj resnico daleč nad svoje čustvo, seveda pa tudi prijatelju, ki je v zmoti, ne bo prizanašal«; slov. prevod M. Šašel Kos). Hkrati pa si von Albrecht o bistvu rimskega zgodovinskega pisanja ne pomišlja zapisati, da je imelo precej posebnosti, ker da je bilo po pravilu domoljubno, torej ni moglo biti nepristransko. Zanj naj bi bilo sočasno značilno moraliziranje, ki naj bi izključevalo zgolj empiričnost (von Albrecht 1997, 290). Če je tako - in zgornje ugotovitve niso pravzaprav nič novega - potem dosledna zvestoba resnici (ki je relativen pojem v vsej antični historiografiji) ne more biti tako odločilnega pomena za presojanje o tem, ali sodi Laktancijevo delo med zgodovinska ali ne. Celo več: v *De mortibus* se da razbrati vse tiste elemente, ki jih von Albrecht opredeljuje kot določujoče za rimsko varianto historiografije. Laktancijevo pisanje je zaradi svoje apologetske tendence gotovo moralizirajoče, saj skuša bralca - najsi bo pogan ali kristjan - posvariti pred napačnim - grešnim - početjem in ga usmeriti k pravilnemu, kar podkrepi z zgledi predvsem iz svoje sodobnosti in manj iz bolj oddaljene preteklosti. V tem se njegov postopek komaj kaj razlikuje od tistega starejših rimskih zgodovinarjev, pri čemer velja posebej izpostaviti Salustija ali Tacita. Seveda je Laktancijevo sporočilo odločilno zaznamovano s krščansko teologijo, ki, kot je bilo povedano veliko prej, vidi v zgodovini kozmični boj med dobrim in zlom, katerega končni izid je vnaprej znan, česar v takšni obliki v poganskem zgodovinskega pisanju ni, vzorec, po katerem pisec podaja to spoznanje, pa je kljub temu značilno rimski. Zato je bilo tudi mogoče, da so kristjani lahko s

pridom uporabljali in celo v svoje spise vključevali gradivo poganske historiografije, obratno pa se ravno zaradi drugačnih idejnih poudarkov ni dalo - pogani krščanskih virov niso uporabljali (Momigliano 1989, 154). S tem se da pojasniti razlike v ocenjevanju posameznih oseb in dogodkov med Laktancijem in poganskimi zgodovinarji, s katerimi Afričan očitno celo neposredno polemizira, ko ob koncu svojega pisanja povzema svoje delo (v že citiranem pasusu iz 52. poglavja), ki naj bi služilo tudi temu, da zavrne zgrešena poročila nekaterih o opisanih dogodkih (le-ti naj bi jih bodisi lažno popisovali bodisi o njih molčali). Pri tem je pravzaprav za mojo razpravo manj pomembno, kdo naj bi ti domnevni nasprotniki bili (Christensen z dobrimi razlogi meni, da bi to lahko bila neizpričana Enmannova *Kaisergeschichte*; Christensen 1980, 78s.), razlike v presojanju pa ne pomenijo, da oboji ne izhajajo iz istih - moralističnih in s tem rimskih - izhodišč.

Mednje ob moralistični tendenci (ki nujno vodi v pristranost, le da pogani nekatere vladarje in dogodke, ki jih Laktancij vrednoti negativno, vrednotijo pozitivno) sodi tudi domoljubna. In Laktancijevo rimsko domoljubje je sporno za malokaterega raziskovalca njegovega dela. V *De mortibus* ga lepo kaže bičanje barbarskega in tako nerimskega ravnanja cesarjev - preganjalcev. Ko opisuje Galerijev pohod v Italijo, med drugim popiše njegovo divjanje pred Rimom: *Ille interea coacto exercitu invadit Italiam, ad urbem accedit senatum extincturus, populum trucidaturus. [...] Vastata est igitur ea pars Italiae qua pestiferum illud agmen incessit, expilata omnia, mulieres corruptae, virgines violatae extorti parentes et mariti, ut filias, ut coniuges, ut opes suas proderent. Abactae tamquam de barbaris praedae pecorum ac iumentorum* (DMP27,2.6, podčrtal A. M.). Sledi uničujoča sodba o Galeriju: *Hoc modo se ad sedes suas recepit, cum Romanus quondam imperator, nunc populator Italiae, hostiliter universa vexasset. Olim quidem ille ut nomen imperatoris acceperat, hostem se Romani nominis erat professus, cuius titulum immutari volebat, ut non Romanum imperium, sed Daciscum cognominaretur* (idem, 7s.). Laktanciju neljubi cesar očitno torej ni zgolj preganjal kristjanov, marveč je hkrati pustošil vso Italijo in šel v svoji nerimski drži tako daleč, da je nameraval rimsko cesarstvo celo preimenovati v cesarstvo Dačanov. V istem duhu je retor iz Nikomedeje označil drugega velikega preganjalca svojega spisa Maksimina Dajo. Galerijevo predstavitev le-tega Dioklecijanu namreč lakonično pokomentira z besedami: *ostendens Daiam adulescentem quendam semibarbarum, quem recens iusserat Maximinum vocari de suo nomine* (DMP 18,13; podčrtal A. M.). Ko nekoliko pozneje opisuje Dajevo ustoličenje, si Laktancij ne more kaj, da se ne bi ponorčeval iz njegovega bliskovitega vzpona: *Tum descenditur [sc. Diocletianus], et reda per civitatem veteranus rex foras exportatur in patriamque dimittitur, Daia vero sublatus nuper a pecoribus et silvis, statim scutarius, continuo protector,*

mox tribunus, postridie Caesar, accepit Orientem calcandum et conterendum, quippe qui neque militiam, neque rem publicam sciret, iam non pecorum, sed militum pastor (ibid., 19,6).

Očitno je tedaj, da ne more biti govora o črno-belem slikanju take vrste, da bi potekalo izključno po ločnici med pogani in kristjani, kot se na nekem mestu zazdi Christensenu (1980, 16). Veliko bliže resnici je nedvomno Prete (1956, 507s.), ki je poudaril, da je Laktancij želel z *De mortibus* pokazati, da zaradi preganjanj in slabih cesarjev, spričo katerih je do njih sploh moglo priti, ni trpela zgolj Cerkev, marveč morda še bolj država, saj so jo nevredni vladarji, vzeti naravnost od svojih čred, uspešno uničevali.

Celo brez posebej poglobljene analize se da ugotoviti, da v takih mislih odzvanja rimsko zgodovinopisno izročilo, še zlasti pa način, kako mu je sledil Tacit (vendar opozoril na povezave med njim in Laktancijem ne mrgoli; sorazmerno veliko prostora jim je denimo namenil Creed 1984, xl in sl.). Omenjeno je očitno pri Afričanovi obravnavi Dioklecijanovih (reformnih) ukrepov in njegove osebe (ibidem). Ko opisuje cesarjeva prizadevanja za dvig (finančno in sicer) bankrotirane države, nikakor ne more najti pozitivne besede zanje ali vsaj za motive, zaradi katerih je do njih prišlo. Uvedba tetrahije in domnevno neznansko povečanje armade (glede katerega Laktancij seveda močno pretirava) naj bi prinesla zgolj opustošenje: *Tres enim participes regni sui fecit in quattuor partes orbe diviso et multiplicatis exercitibus, cum singuli eorum longe maiorem numerum habere contenderent, quam priores principes habuerant, cum soli rem publicam gererent. Adeo maior esse coeperat numerus accipientium quam dantium, ut enormitate indictionum consumptis viribus deserentur agri et culturae verterentur in silvam* (DMP7,2s.). Podoben naj bi bil učinek drobljenja provinc. Čisto tacitovsko zveni piščeva razlaga za uvedbo novih davkov, ki naj bi ji botroval zgolj vladarjev pohlep: *Idem insatiabili avaritia thesauros numquam minui volebat, sed semper extraordinarias opes ac largitiones congerebat, ut ea quae recondebat, integra atque inviolata searet* (ibid., 7,6). Uničujočo kritiko si je Dioklecijan prislužil še za svoj odlok o cenah, za svojo razvejano gradbeno dejavnost, za čast Rima vnetemu Laktanciju pa je kakopak šla v nos njegova posebna skrb, ki jo je posvečal svoji prestolnici Nikomedeji.

Če je za Tacita značilno, da ni mogel povsem dojeti zgodovinske nujnosti prehoda rimske državne ureditve v principat (česarvno je pri njem nekaj mest, ki o tem govorijo), potem za krščanskega pisca z začetka 4. stoletja velja, da ni imel nobenega razumevanja za zgodovinske okoliščine, ki so privedle do Dioklecijanovih političnih in gospodarskih reform in do dominata (kar je dobro opazila DePalma Digeser 2000, 44). Razlika med obema pa je v tem, da je ideal mlajšega avtorja ravno principat, celo samovlada enega (a ta eden zase ne sme terjati božanskih časti), odslikava

oblasti enega Boga nad svetom (medtem ko naj bi tetrarhija - vlada štirih - odslikavala politeizem poganov, v čemer je Laktancija gotovo potrjevala božanska nomenklatura cesarjev, ki jo je sprva prevzel celo Konstantin; ibid., 39). Kajpak ne gre prezreti Afričanovega na več mestih izraženeega pozitivnega odnosa do senata in njegovih izročil, ki se jim pod principatom res godilo precej bolje kot pod tetrarhi.

Nenazadnje Laktancija s Tacitom družijo opisi Dioklecijanovega zatona in njegove starosti, ki presenetljivo spominjajo na opise podobnih prizorov iz Tiberijevega življenja v *Analih*. Ne bo odveč, če navedem odlomek, ko se Dioklecijanu bolezen močno poslabša in njegova okolica v Nikomedeji že misli, da je po njem: *Sic aestate transacta per circuitum ripae Istricae Nicomediam venit morbo iam gravi insurgente [...]. Deinde ita languore <est> oppressus, ut per omnes deos pro vita eius rogaretur; donec Idibus Decembribus luctus repente in palatio, maestitia et lacrimae iudicum, trepidatio et silentium tota civitate. Iam non modo mortuum, sed etiam sepultum dicebant, cum repente mane postridie pervagari fama quod viveret, domesticorum ac iudicum vultus alacritate mutari. [...] Et ille Idibus Decembribus morte sopitus animam receperat, nec tamen totam. Demens enim factus est, ita ut certis horis insaniret, certis resipisceret* (DMP 17,4-6.9). Kljub nekaterim pomembnim razlikam ni mogoče prezreti sorodnosti v tonu (in nenazadnje še bolj v motivu domnevne vladarjeve smrti) s Tacitovim poročilom o Tiberijevi smrti (*Ann.* 6,50). Razlike verjetno izhajajo (tudi) iz dejstva, da Dioklecijan v *De mortibus* ni - kot sicer v krščanskem izročilu - prvi in največji sovražnik kristjanov (kakor posebej poudarja Christensen 1980, 51), pač pa je to mesto pridržano njegovemu cesarju in nasledniku Galeriju. O poteku njegove bolezni Laktancij ravno tako poroča, in to skoraj s »klinično« natančnostjo, ker je to v najožji zvezi s temeljno idejo njegovega spisa o neizbežni (tostranski) kazni za sovražnike Cerkve, a se je ob pripovedovanju bolj kot na Tacita lahko naslonil na judovsko in krščansko izročilo, posebno na 2. knjigo Makabejcev, na Apostolska dela in na Tertulijana.

Ker je očitno, da je krščanski apologet v marsikateri potezi zavezan tradicionalni rimski historiografiji, je smiselno postaviti še vprašanje, v katero podvrsto le-te bi se dalo uvrstiti *De mortibus persecutorum*. Christensen se je ukvarjal predvsem z mislijo na literarno vrsto *historia*, tj. na vrsto, ki po uveljavljeni razdelitvi označuje dela, posvečena prikazu sočasne zgodovine in v glavnem sledi analističnemu načinu obravnave. Kot že rečeno, menim, da je danski filolog v svoji analizi preveč poudarjal pomen od Cicerona povzetega pojma *veritas*, ki ga je za nameček poskusil izenačiti s popolno objektivnostjo, zaradi česar je lahko bil njegov odgovor sorazmerno enoznačen, saj Laktancij temu kriteriju nikakor ne more zadostiti. Toda v dosedanjem razpravljanju je postalo jasno, da Afričan v omenjeni točki ne odstopa od rimskega povprečja, najsi bodo njegovi

poudarki zaradi vnosa krščanskih teoloških vsebin še tako drugačni. Nobenega dvoma tudi ni, da *De mortibus* razen v prvih poglavjih, posvečenim najprej kratkemu prikazu zgodnje zgodovine Cerkve in nato preganjanjem iz preteklosti, slikajo zgodovinske dogodke iz avtorjeve sodobnosti, od katerih jih je večino (z izjemo dogodkov na Zahodu) lahko poznal iz avtopsije. Kar ga loči od tradicionalne opredelitve pojma *historia*, je nepopolno upoštevanje analistične metode pripovedovanja, ker dogodkov ne podaja v strogem kronološkem zaporedju. Vrhu tega pripoved v šestnajstem poglavju prekine digresija - Laktancijev poklon spoznavalcu Donatu, naslovniku spisa, v katerem opisuje njegove muke.

Povedano bi morda *De mortibus* bolj bližalo zgodovinski monografiji, predvsem oni Salustijevega kova. Zanj bi govorila osredinjenost na eno temo - saj se večina spisa posveča velikemu preganjanju in z njim sočasnemu zatonu tetrahije; drugi sočasni dogodki ostajajo v ozadju. Ravno tako tej literarni formi ustrezata prolog (ki je sicer značilen za bolj ali manj vso rimsko historiografijo) in epilog z izrazitimi moralističnimi poudarki ter omenjeni ekskurz o trpljenju mučencev. Tisto, kar ostane problematično, sta ob drugih manj pomembnih lepotnih napakah, ki jih našteva Christensen (1980, 20) - npr. rabo dialoga v osemnajstem poglavju (pogovor med Dioklecijanom in Galerijem pred odstopom prvega) in citate iz Vergilija, ki se pojavijo na ključnih mestih v besedilu - predvsem prvo in drugo poglavje. Le-ti vsebinsko namreč silno odstopata od ostalega teksta, saj je v njiju zgoščene precej več krščanske vsebine kot drugod. Resda sem že izrazil mnenje, da besedilo prologa spričo svoje teološke intonacije odstopa od tradicionalnih rimskih vzorcev, da pa vendarle v bistveni usmerjenosti k moraliziranju in poučevanju od njih ni - ne more biti - ne povsem ne usodno drugačno. Bolj netipičen je gotovo naslovnik - preživeli mučenec Donat - in v tem je potrebno dati Christensenu prav. Hkrati pa je sam ugotovil, da preostanek spisa v nobenem primeru ne upravičuje uvrstitve le-tega v rubriko 'pismo pričevalcu', na kar bi utegnil kazati prolog. Seveda se je treba spomniti, da imajo tovrstni prologi v krščanskem zgodovinopisju svoj prototip verjetno že kar v prvem besedilu, ki vanj spada, to je v Apostolskih delih (in v Luku pripisanem evangeliju), kamor je kajpak zašel iz helenistične historiografije. Povsem v duhu krščanskega izročila je še drugo poglavje, ki predstavlja prve korake krščanstva od Kristusovega križanja do začetka prvega, Neronovega preganjanja, in se precej loči od nadaljevanja - tudi jezikovno. Očitno je imel Laktancij zanj pri roke dobre (vzhodne) krščanske vire, kar se vidi iz natančne navedbe datuma Kristusovega vstajenja (ki ga po vzhodnem izročilu datira na 23. marec; *DMP* 2,1; prim. Christensen 1980, 70). Sočasno bi lahko le v tem pasusu iskali določene elemente za cerkvene zgodovinarje tako značilne vneme

za iskanje (in potrjevanje) *apostolskega nasledstva* v Cerkvi, ki sicer za laika Laktancija po vsem videzu nikjer v njegovem opusu ni bistveno.

Obravnavani poglavji razločno kažeta, da osnovna tema in ideja dela nedvomno izhajata iz judovsko-krščanskih logov. Vendar hkrati vsaj po formalni plati *De mortibus* sledi veliki večini pravil tradicionalne rimske historiografije, nenazadnje v svojem obsežnem slikanju svetne politične zgodovine. Tam, kjer od pravil odstopa, plačuje pač davek prehodnemu obdobju, ko mora nenadoma s krščanskega vidika opisovati dogodke in stvari, ki jih prejšnjim (in v dobršni meri celo poznejšim) rodovom kristjanov ni bilo treba (in to niti ni bilo mogoče). Če zaradi narave svoje naloge kdaj zapusti ustaljene tirnice po eni strani pogankega, po drugi strani pa tudi krščanskega izročila, kot je bilo pokazano zgoraj, to ne pomeni, da hkrati docela izstopi iz okvirov historiografije. Zato tudi ni prav njegovega dela odpravljati z dokaj brezbarvno ali kar slabšalno oznako 'pamflet'.

LITERATURA

- ALBRECHT, M. von: *Geschichte der römischen Literatur*. München: DTV, 1997.
- CAMPENHAUSEN, H. Freiherr von: *Lateinische Kirchenväter*. Stuttgart: Kohlhammer, 1995⁷.
- CHRISTENSEN, A. S.: *Lactantius the Historian*. Copenhagen: Museum Tusculanum Press, 1980.
- CREED, J. L.: Introduction. Lactantius: *De mortibus persecutorum*. Oxford: Oxford University Press, 1984 (Oxford early Christian texts). xv-xxvii.
- DE PALMA DIGESER, E.: *The Making of a Christian Empire: Lactantius & Rome*. Ithaca/London: Cornell University Press, 2000.
- DIBELIUS, M.: Rom und die Christen im ersten Jahrhundert. *Das frühe Christentum im römischen Staat* (ed. R. Klein). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1971 (Wege der Forschung, 267). 47-105.
- GROSS, K.: Augustus B. *RAC I*. 1000-1004.
- GUYOT, P. - KLEIN, R.: *Das frühe Christentum bis zum Ende der Verfolgungen: Eine Dokumentation*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1997.
- KOCIJANČIČ, G.: *Logos v obrambo resnice: Izbrani spisi zgodnjih apologetov*. Celje: Mohorjeva družba, 1998 (Cerkveni očetje, 8).
- LÖWITH, K.: *Svjetska povijest i događanje spasa*. Zagreb: August Cesarec, 1990.
- MOMIGLIANO, A.: Poganska in krščanska historiografija v četrtem stoletju

- n. š. A. Momigliano: *Razprave iz historiografije II*. Ljubljana: ŠKUC, 1989 (Studia humanitatis). 145-169.
- MOREAU, J.: Introduction. Lactance: *De la mort des persecuteurs* I. Paris: Cerf, 1954 (SC, 39). 13-75.
- PRETE, S.: Der geschichtliche Hintergrund zu den Werken des Laktanz. *Gymnasium* 63 (1956). 365-382. 486-509.
- SCHWARTE, K. H.: Laktanz. *Lexikon der antiken christlichen Literatur* (ed. S. Döpp in W. Geerlings). 443-445.
- WINKELMANN, F.: Historiographie. *RAC* XV. 724-765.

***De mortibus persecutorum* zwischen der christlichen und
der heidnischen Historiographie
Zusammenfassung**

Die Abhandlung ist der Frage gewidmet, welchen Platz die wohl bekannteste Schrift des Laktanz, *Über die Todesarten der Verfolger*, innerhalb der Tradition der christlichen und der heidnischen antiken Geschichtsschreibung einnimmt. Der Ausgangspunkt dafür bildet die Behauptung F. Winkelmanns, *De mortibus* gehöre nicht zur eigentlichen Historiographie.

Im Aufsatz werden zunächst die Grundlagen christlicher Geschichtsschreibung erörtert. Diese, schon im Neuen Testament vertreten, diene von Anfang an polemischen und apologetischen Zwecken. Dabei messen die christlichen Autoren dem weltlichen Geschehen zwar keinen selbstständigen Wert bei, entwickeln aber trotzdem eine eigene historiographische Tradition, die vor allem in Chronographie, Kirchengeschichte und in der christlichen Biographie zum Ausdruck kommt. Für die Beurteilung der behandelten Schrift war die Tatsache maßgebend, dass die christlichen Historiker, allen voran der große Eusebius von Caesarea, politische und militärische Geschichte fast vollständig ausklammerten und sie den heidnischen Kollegen überließen.

Deshalb ist leicht verständlich, dass der mit politischer Geschichte überlagerte Aufsatz des Laktanz von manchen Gelehrten nicht zur christlichen Historiographie gezählt wird. Man muss jedoch bedenken, dass auch Laktanz dem Leitgedanken dieser Tradition, nämlich, dass die Weltgeschichte von Gott geleitet wird und einem kosmischen Kampf zwischen Gut und Böse entspricht, folgt und ihn sehr deutlich zum Ausdruck bringt, indem er als sein Leitmotiv die Bestrafung der Christenverfolger darstellt. Es ist weiter zwar klar, dass er besonders im lateinischen Christentum ohne Vorgänger und auch ohne wahre Nachfolger ist (von z. B. Orosius abgesehen), doch benutzte er gerade bei der Behandlung seines Kern-

themas die Methoden anderer christlichen Schriftsteller, v. a. Tertullians. Er schilderte nämlich nur diejenigen römischen Kaiser als Verfolger, die auch von der heidnischen Welt als schlechte Herrscher bezeichnet worden sind (eine Teilausnahme bildet seine Schilderung des Kaisers Decius und natürlich die der Tetrarchen). Zuletzt trug die Entstehungszeit der Schrift - unmittelbar nach der Bekehrung Constantins - zu ihrer eigentümlichen Gestalt bei, was jedoch kein Grund ist, sie vollständig aus dem Rahmen antiker christlichen Historiographie auszuschließen.

Etwas Ähnliches gilt auch für ihr Verhältnis zur römischen heidnischen Geschichtsschreibung. Es trifft schon zu, wenn man behauptet, die christliche Geschichtstheologie sei dieser Geschichtsschreibung fremd. Allerdings wurde schon mehrmals bemerkt, dass das äußere Bild der Schrift *De mortibus* klar von heidnischen Vorbildern geprägt ist, mit denen Laktanz auch moralisierende Töne des Schreibens verbindet. Besonders interessant sind dabei manche Parallelen zu Tacitus, v. a. was die Darstellung des Kaisers Diokletians und die stets negative Beurteilung der Maßnahmen der Tetrarchen, auch wenn sie geschichtlich gerechtfertigt erscheinen, betrifft.

Daher ist es also nicht unbedingt richtig, wenn das Werk des Laktanz auf Grund etlicher Abweichungen von der Norm der Geschichtsschreibung - sei es heidnischen oder christlichen - lediglich als Pamphlet bezeichnet wird.

Naslov:

Aleš Maver

Fram 78a

SI-2313 Fram

e-mail: ales_maver@yahoo.com